

Érzelem és emlékezet: a második kognitív forradalom*

Rom Harré

A TUDOMÁNYOS PSZICHOLÓGIA HÁROM PARADIGMÁJA

Az elmúlt ötven év során a pszichológia tudományának meghatározására három főbb javaslatot terjesztettek elő és próbáltak ki.

1. A pszichológia azoknak a kapcsolatoknak a statisztikai tanulmányozása, amelyek az idealizált egyén absztrakt módon és „objektíven” leírt inputjai és outputjai között vannak. Ezt a programot valósította meg a behaviorizmus, és máig erőteljesen él az amerikai experimentalizmusban. E felfogás egyes hívei a „lélek” [mind] fogalmát üresnek tartották, mások a priváttal vagy a „szubjektívvel” azonosították. Egyesek számára ez azt jelentette, hogy a lélek nem játszik szerepet a tudományos pszichológiában, mások viszont a szubjektív jelenségeket is olyanak tekintették, amelyek a külsőleg megnyilvánuló viselkedéssel azonos elveket követnek. Skinner például „behaviorizmusának” a

viselkedésnek tekintett szubjektív tapasztalatokra történő kiterjesztését javasolta, amelyek vizsgálata ily módon az operáns kondicionálási program részét képezné (Skinner 1974).

2. A pszichológia a meg nem figyelt és egyenesen megfigyelhetetlen mentális folyamatokra vonatkozó hipotetikus-deduktív elméletek megalkotása és ellenőrzése. Az elképzelés híveinek többsége számára a mentális folyamatok természetét az agy és a komputer, illetve a gondolkodás és a program lefutása közti analógia adja meg. Ezt olykor „a lélek mögötti lélek” elméletnek nevezik. Ez az elmélet egymástól nagyon különböző formákat öltött, mint például a freudánus pszichológia, melyben a lélek mögötti lélek teljesen más analógián vagy metaforán alapul, mint az a metafora, amely a hipotetikus deduktívizmus mesterséges intelligenciakutatásként, illetve kognitív tudományként megvalósuló formáját uralja. A jelenségek magyarázatára a pszichológus által kialakított hipotéziseket ebben a megközelítésben oly módon ellenőrzik, hogy megvizsgálják, helyesnek bizonyulnak-e a hipotézisekből levezetett predikciók. Ezen elképzelés szerint a lélek mentális gép. Ezt nevezték az első kognitív forradalomnak, minthogy mind módszertanilag, mind metafizikailag élesen szembenáll a behaviorizmussal és az amerikai experimentalizmussal.

Vegyük észre, hogy mind az első, mind a második megközelítés, kimondva vagy kimondatlanul, passzívnak tekinti az emberi lényeket – akár egyénenként, akár csoportokként –, olyan folyamatok pusztá megfigyelőinek, melyek fölött nem rendelkeznek ellen-

---

* *Emotion and Memory: The Second Cognitive Revolution*. Kézirat. A tanulmány a Collegium Budapest meghívására 1994. május 30-án *The second cognitive revolution* címmel elhangzott előadás módosított változata.

őrzéssel. A magasabb szintű ellenőrzési folyamatok pedig pusztán folyamatok, mint a többi folyamat.

3. A pszichológia az aktív emberek tanulmányozása, legyenek akár egyedül, akár csoportban. Az embereké tehát, akik anyagi és szimbolikus eszközöket használnak arra, hogy különféle terveiket a helyesség lokális mércéinek megfelelő módon valósítsák meg. Ezt a paradigmát követi a diszkurzív pszichológia, a nyelvészeti antropológia, a narratológia és egy sor más kutatás. Ezt nevezzük „második kognitív forradalomnak”. Ebből a nézőpontból „a lélek” meglehetősen tökéletlen elnevezése a privát módon végrehajtott diszkurzív cselekvéseknek, a készségek által megalapozott szimbólumhasználatnak. Minthogy a diskurzus elsődlegesen publikus és csak másodsorban privát, a kogníció – a különféle eszközök mentális feladatok megoldására történő alkalmazása – is elsődlegesen publikus és társas, és csak másodsorban privát és egyéni.

A „diskurzus” szót dolgozatomban meglehetősen tág, a gondolatok és érvek szóbeli megjelenítésének szokásos jelentésénél szélesebb értelemben használom, hogy alkalmas szóval jelöljem mindazokat a cselekvéseket, melyek intencionálisak, azaz önmagukon túlmutató eszközöket vesznek igénybe, s egyben normatív módon korlátozottak, azaz alárendelődnek a helyesség és helytelenség mércéinek. Amennyiben a kifejezés használatát ily módon tágítjuk ki, a nyelvhasználat csak egyike számos diszkurzív képességünknek. Mentésem erre az újításra, hogy nincs olyan kifejezés, mely önmagában képes lenne felölelni mindazokat az általunk megtehető dolgokat, melyek megfelelnek azon általános előírásnak, hogy egyszerűen intencionálisak és normatív módon korlátozottak.

AZ ELSŐ KOGNITÍV FORRADALOM ÉS NÉMI ELÉGEDETLENSÉG

A második kognitív forradalom fő jellemzőinek bemutatásához előbb világossá kell tennem, hogy mit jelentett az első. J. S. Bruner (Bruner 1973), valamint G. A. Miller és Johnson-Laird (Miller–Johnson-Laird 1976) érdeme, hogy határozottan képviselték azt az álláspontot, mely szerint a kognitív jelenségek kiküszöbölhetetlenek a pszichológia tudományának tárgyköréből. De mik a kognitív jelenségek? Természetesen a gondolatok és az érzések, pontosabban szólva a fogalmak, illetve a fogalommanipulációk. Az ezen elgondolások pontossá tételére irányuló törekvések (végzetesen) vezettek a komputer-analógiához. Végül ebből az analógiából alakult ki az az elképzelés, mely szerint az agy egy fejben lévő komputer. Ez sok pszichológus számára – leegyszerűsítve – azt a lehetőséget jelenti, hogy folytassa a behaviorizmus kísérleti programját, ugyanakkor arra hivatkozzék, hogy azt kognitív hipotézisek tesztelésére használja. Feltételezték, hogy az információfeldolgozás egy központi feldolgozó mechanizmusban játszódik le, melynek eredménye publikus cselekvéssé alakul, legyen az egyéni vagy társas. A régi kísérleti program tehát számos helyen folytatódik. Most azonban az a hivatkozási alapja, hogy a pszichológiát hipotetikus deduktív keretben kell elgondolnunk. Az információfeldolgozás mechanizmusainak természetéről és működési módjáról kialakított s a komputer-analógián alapuló hipotézisekből előrejelzéseket vezetnek le, majd ellenőrzik azokat.

Ez a program kezdettől fogva kritika tárgya volt. Az egyik fő s állandóan elismételt problémát, mely szerint az I-es védjegyű kognitív tudományi program a passzív személy fogalmára támaszkodik, újabban Bruner maga is felvetette. A behaviorizmus passzív személye pusztán szemlélője azon SR [inger-válasz] reakcióknak, melyeket elszenved. Az első kognitív forradalom paradigmájában megőrizték a passzív személyt, mint a nyílt és rejtett kognitív folyamatok lefutásának szemlélőjét.

Az egykori Szovjetunióban a pszichológia pontosan fordított irányt követett: az embereket olyan aktív ágenseknek tekintette, akik célokat tűznek maguk elé, és aktívan törekszenek céljaik megvalósítására. A személy kognitív tudományon belüli passzivitása – úgy tűnik –

szoros kapcsolatban áll azzal a feltételezéssel, hogy létezik egy központi feldolgozó mechanizmus, mely úgyszólván elvégzi a gondolkodást az ember helyett. Ezt az elképzelést régóta támadják, újabban Shweder *Thinking through Cultures* (Shweder 1991) című könyve érdemel figyelmet e tekintetben. A központi feldolgozó mechanizmus feltételezése a mentális állapotokkal és folyamatokkal rendelkező karteziánus lélek újbóli felélesztése. Ismét a régi metafizikával találjuk magunkat szemben, de ezúttal választékos *hi-tech* álarcban lép elénk.

A második kognitív forradalom eszméi, melyek egyik forrását Bruner narratológiai vizsgálatai jelentik (Bruner 1990), virágkorukat élik Loughborough-ban (Edwards–Potter 1992), az Egyesült Államokban, Kanadában, Olaszországban, Spanyolországban és másutt. Ezt „diszkurzív fordulatnak” nevezhetjük. A továbbiakban e fordulat tartalmát szeretném részletezni, és néhány friss kutatással illusztrálni. Mindenekelőtt: a második kognitív forradalom ontológiájában nincs központi feldolgozó mechanizmus. Az agyon kívül semmi más nincs az emberek fejében. A központi feldolgozó mechanizmus kiiktatásának további következményeiről a későbbiekben lesz szó. Az első közvetlen következmény magától értetődően vezet a pszichológiának a publikus és privát diskurzusok – melyek révén az emberek ténylegesen gondolkodnak – vizsgálataként történő elgondolásához. Lesz kognitív pszichológiánk, ám azt nem az absztrakt komputációs eszközök lefutásának értelmében kívánjuk felfogni. Ez a kognitív pszichológia annak vizsgálata lesz, hogy az aktív, készségekkel rendelkező emberi lények hogyan használják különböző feladataik elvégzésére és terveik végrehajtására a különféle szimbolikus rendszereket – legyenek eközben akár egyedül, akár mások társaságában.

A DISZKURZÍV FORDULAT

Ezen a ponton joggal vetődik fel a kérdés: mi az, hogy diszkurzív folyamat? Valamilyen jelrendszer – például a mindennapi nyelvet – felhasználó intencionális aktusok strukturált sora, melyet elvben közösen hozunk létre. Nem léteznek egyénileg végrehajtott intencionális aktusok. Mindet közösen hozzuk létre. Amint diszkurzív képességeink irányításában tapasztaltabbakká válunk, az általánosított másik válik interakciós partnerré, azaz egy, az egyén által kialakított absztrakt interakciós partner általános reprezentációja, miként azt G. H. Mead mondta (Mead 1934). Az elképzelés lényege az, hogy az intencionális aktusokat mindig egy adott személlyel vagy a „másik” személy valamilyen általános reprezentációjával közösen alkotjuk meg. Ezen aktusoknak, persze, meg kell felelniük a vonatkozó lokális normáknak. Az intencionális aktusok a szociális és a pszichológiai világban teljesen üresek, míg csak egy interakciós partner fel nem fogja őket. Ahhoz, hogy egy jelrendszer működőképes legyen, létezniük kell olyan szabályoknak és normáknak, melyek vonatkozásában értékelhető a rendszer helyes és helytelen használata. Ebben a sémában az emberek a jelrendszerek – és persze, a használatukhoz szükséges testi felszerelés – aktív használói. Következésképp, miként a kezünket használjuk a macskabölcső játszásához, úgy az agyunkat használjuk problémák megoldására, és a szemöldökünket arra, hogy a boltban rendesen szolgáljanak ki.

AZ ÚJ STÍLUSÚ PSZICHOLÓGIAI KUTATÁSI PROGRAM

Első példa: a köhögés tudományos vizsgálata

Az eddigiekben meglehetősen általánosan jellemeztem a második kognitív forradalmat. Most megpróbálok konkrétan is bemutatni egy képzeletbeli, de megvalósítható kutatási program segítségével. Van egy úr a szociálpszichológiában. Tudomásom szerint a köhögésnek nincs tudománya. Ezt az új tudományt „bexológiának” nevezhetnénk (*bexo* görögül

köhögést jelent). Elsőként ejtsünk szót a „kamarahangversenyi köhögésről” – arról az ellenállhatatlan köhögésről, amely a mellkasi kaparászásból leküzdhetetlenül alakul ki, míg csak az ember nem tehet mást, csak köhög. Vegyük észre, milyen kapcsolatban áll a személy a kamarazenei köhögéssel. A mechanizmus továbbfut, és bárhogya próbálja is az ember, nem képes kontrollálni. Azt mondhatjuk, ez egy tisztán neurofiziológiai jelenség, s bár tudatában vagyunk az irritálásnak, mégis úgy érezzük, hogy ellenállhatatlanul sodródunk a köhögés felé. Ott van aztán a szemantikus köhögés. Különbőféle szemantikus köhögések vannak. Egyikük a „Figyeljen rám, kérem!” köhögés. Egy másik az, melyet az ember akkor hallat az ajtóban, amikor valaki odabent a szövegszerkesztővel dolgozik. Ez azt jelenti (ugyanazt a feladatot végzi), mint amikor azt mondjuk: „Elnézést, van egy perce?” Van aztán olyan köhögés is, mellyel beszélőtársunkat figyelmeztetjük arra, hogy akiről éppen pletykálunk, mindjárt hallótávolságon belül lesz. Létezik továbbá a köhögés fiziológiai célú, szándékos használata, amikor a hörgőket tisztítjuk. A köhögés különböző fajtáinak felfedezése egy modern értelemben vett, azaz a második kognitív forradalomnak megfelelő pszichológiai kutatási programot képezhetne.

Minden ilyen programnak két aspektusa van. Az egyik a köhögés neurofiziológiai vizsgálata. A másik a szemantikus köhögés szerepének, azaz a vonatkozó neurológiai mechanizmus különböző kommunikatív célokra történő szándékos használatának a vizsgálata. Ezenfelül a szemantikus köhögést együttesen kell végrehajtani: azaz például egy ülés levezetőjének köhögését mint a figyelem elnyerésére irányuló kérést nekünk is meg kell értenünk ahhoz, hogy az betölthesse a szerepét. Egyszerűen gondolhatnánk azt is, hogy az illető csak a torkát köszöri. Ez esetben a szociális világban nem sikerülne közösen létrehozni a szóban forgó szemantikus köhögést. A szemantikus köhögés mint szociális jelentéssel rendelkező aktus akkor válik teljessé, ha más személy(ek) megérti(k). A megértésnek nem kell szubjektívnek, azaz az interakciós partner privát aktusának lennie, vagyis az ülés levezetőjének kezdeti köhögése esetében nem tételezünk fel senki részéről semmiféle szubjektív munkát. A jelenlévők egyszerűen felnéznek és figyelnek. A szemantikus köhögést nem csupán közösen hozzuk létre, annak rendelkeznie kell egy meghatározott hellyel is egy intelligibilis szekvencián belül. Pontosán tudjuk, mit jelent az ülés levezetőjének köhögése, mert egy meghatározott struktúrájú epizódba illeszkedik. A köhögés a szekvencián belül egy bizonyos ponton jelenik meg. Felrajzolhatunk egy saussure-iánus koordinátarendszert, az egyik tengelyen az epizód szintagmatikai struktúrájával, a másikon az ülés levezetője által a köhögés helyén elvégezhető alternatív cselekedetek – például egy vizespohár megkocogtatása – paradigmatisztruktúrájával.

Fontos kutatási eszközt kapunk így, a verbális ekvivalens kigondolásának és ellenőrzésének eszközét. Amennyiben helytálló az az erős állítás, mely szerint a pszichológia lényegi összetevői diszkurzívak, akkor képeseknek kell lennünk arra, hogy verbális ekvivalenst találjunk bármely nem verbális cselekedetre, legyen az privát vagy publikus. Így például a köhögést különböző verbális megnyilatkozásokkal helyettesíthetnénk. Az egyik ez lehetne: „Ébresztő, mindjárt bejelentek valamit!”, míg egy másik így szólna: „Vigyázz, valaki van a közelben!” és így tovább. Mi a különbség aközött, hogy a nem verbális jelek készletéből merített konvencionális jellel vagy verbális ekvivalensével teszünk egy állítást, közvetítünk egy üzenetet stb.? Az egyik nyilvánvaló különbség az, hogy a nem verbális ekvivalensnek gyakran nagyobb az ereje. Egy másik az, hogy a nem verbális üzenetnek könnyen adhatunk alternatív olvasatot. A köhögésben finom többértelműség rejlik. Köhinteni egyet ahelyett, hogy azt mondanánk: „Hallgass, jön a miniszterelnök!”, azzal jár, hogy a köhintést az éppen érkező személy olvashatja koncerttermi köhögésnek, azaz jelentés nélküli automatizmusnak, míg az interakciós partner figyelmeztetésnek érti. A köhögésnek csodálatos kettős jellege van, így belátható, hogy számos esetben jó okkal használjuk inkább a köhögés-jelet, mintsem verbális megfelelőjét.

A szemantikus köhögés pszichológiai értelmezésének kialakításához általam használt módszertan a köhögéssel gyaníthatóan azonos illokúciós erővel rendelkező explicit verbális formákkal történő helyettesítésen alapul, amennyiben a verbális formákat valamely epizód kibomlása során a köhögéssel azonos helyen vesszük figyelembe. Ezen technika felhasználásához azonban már előzetesen ismernünk kell a tisztán verbális beszélgetés [conversation] intencionális/normatív szerkezetét. A kiterjesztett diszkurzív pszichológia módszertana egy jól megalapozott szociolingvisztikát előfeltételez, melyre a verbális helyettesítés módszertana támaszkodhat.

A nyelv kettős szerepe a diszkurzív pszichológiában

Az új nézőpont mögötti hajtóerő részben a nyelv középpontba állításából származik. Könnyen félreérthető az az állítás, hogy valamiképp a nyelv jelenti a kulcsot a pszichológiához. A nyelv középpontba állítása két értelemben is szükséges. Számos diszkurzív gyakorlat teljes egészében valamilyen nyelvi médiumban kerül végrehajtásra, amint ezt a köhögés esetével illusztráltam. Bizonyos esetekben nem a nyelv a médium, hanem valamilyen, a nyelvhez hasonló rendszer. Az az elképzelés, hogy a köhögést „szemantikai” kereten belül vegyük szemügyre, azon az elgondoláson alapul, hogy a nyelvhez hasonló módon működik. A köhögés minden változatáról szemantikai kérdéseket kell feltenni. Aztán „szintaktikai” kérdéseket is fel kell tennünk, melyek egy adott jelentéssel rendelkező köhögésnek az epizódot alkotó cselekvéssoron belüli megfelelő elhelyezésére vonatkoznak, minthogy a köhögés az adott, nyelvhez hasonló funkcióját éppen ezen az epizódon belül teljesíti. Amennyiben a nyelvhez hasonló jelenségekként fogjuk fel őket, olyan fogalmakat próbálunk alkalmazni rájuk, amelyeket rendszeren a nyelvhasználat megértéséhez használnánk. Természetesen mind a nyelv, mind a nyelvhez hasonló tevékenységek szabályoknak vannak alávetve, minthogy a diszkurzív tevékenység minden egyes formája értékelhető a helyesség és helytelenség lokális kritériumai alapján.

Aktív használata mellett a nyelv rendelkezik egy másik funkcióval, amely ugyancsak fontosnak bizonyul az itt ismertetett nézőponthoz kapcsolódó, empirikus módszertan kidolgozása során. A nyelv arra is használatos, hogy második szintű kommentárokat tegyünk az első szinten lezajló interakciókról. Az etogénikus kutatási program kezdeti munkáiban – például Peter Marsh és munkatársai munkájában (Marsh–Rosser–Harré 1977) – a második szintű tevékenységek közül a magyarázatoknak [accounts] – azaz a megtett cselekedetek értelmezésének, a félreértések helyrehozatalára tett próbálkozásoknak stb. – tulajdonítottak kiemelt fontosságot, és ezeknek szentelték a legtöbb figyelmet. Van azonban a nyelvnek egy másik, meglehetősen nyilvánvaló, nevezetesen, az osztályozásban megnyilvánuló használata, melyet a legutóbbi időig többé-kevésbé mellőztek. Az egyes természetes nyelvek érzelemszótárának leíró kifejezéseit használjuk például a lokálisan elismert érzelmek osztályozásához. Az effajta használat meglehetősen különbözik a magyarázatokban megnyilvánuló használati módtól. Garfinkel etnometodológiája az emberi cselekedetek magyarázhatóságával [accountability] foglalkozik. Semmit sem mond arról, hogy az emberek maguk hogyan osztályozzák az aktusokat, melyek szekvenciáit megbomlásuk esetén magyarázatok segítségével állíthatják helyre. Ezt természetesnek veszik az etnometodológusok.

Második példa: az érzelmek pszichológiája

Az érzelemszichológia újabb fejleményei illusztrálhatják, hogy a diszkurzív pszichológia hogyan terjesztette ki értelmezési tartományát a nyelvhez hasonló interakciókra, valamint a szimbolikus rendszerek privát használatára. Ily módon általában részévé válhat minden, ami kielégíti az intencionális jelhasználat követelményét. (Ez nem szükségszerűen jelenti

azt, hogy egy explicit intenciót kell megvalósítania.) Ez annyit jelent, hogy mint jel, valami önmagán túlra irányul, továbbá, hogy mint minden nyelvhez hasonló jelenség, normatív korlátozások alá esik. Mindebből nem szükségképpen következik az, hogy amit az emberek csinálnak, azt a szabályok okozzák. A szabályok annak megítéléséhez szolgálnak alapul, hogy amit cselekedtek, az helyes vagy helytelen.

Az érzelemszichológia újabb munkái két típusba sorolhatók. Az egyik meglehetősen új keletű, és az „érzelemtanok” [emotionologies] kialakulását és változását vizsgálja (Stearns–Stearns 1988).

Valamely érzelemtan egy, az érzelmek természetére és hatókörére vonatkozó lokális „elmélet”, amint azt egy adott szótár használata kifejezi. Ha valaki a különböző nyelvekre és kultúrákra figyelve kóborol a világban, észreveszi, hogy a különböző népek mennyire más és más érzelmekatalógusokat ismernek el gyakorlataikban és történeteikben. Hogyan ragadhatjuk meg tudományosan használható módon a más kultúrákban kifejlődött, tanított, hangsúlyozott, jutalmazott és büntetett stb. érzelmek ezen változatosságát? Nyilvánvalóan nem annak előfeltételezése révén, hogy az egzotikus kultúrának valamiképp létezik a saját kultúránkra történő fordítása! A diszkurzív nézőpont szerint egy adott kultúrában alkalmazott érzelemtaxonómiát a lokális szótár használati módjának vizsgálatából lehet – *ceteris paribus* – kivonni. A spanyolban például nem lehet egyetlen szóval pontosan visszaadni az angol „embarrassment” (zavar) szót. Léteznek különböző szavak, melyek mindegyike különböző aspektusát fedi le annak, amit mi az „embarrassment” szóval egy kalap alá veszünk. Az angol és a kasztíliai szótár igen lényeges pontokon különbözik egymástól, így az, amire a spanyolokat tanítják, és amilyen reakciók gyakorlására a spanyolokat nevelik a nyelv és az azzal összefonódott kulturális gyakorlatok megtanulása során, az egy, az angoltól valamelyest eltérő érzelmi rendszer. Megtanulják egy keresztény kultúrába illeszkedő élet bizonyos aspektusainak kiemelését és mások háttérben tartását, a dolgok oly módon történő összekapcsolását, ahogyan azt az angol általában nem teszi.

Valamely szótár vizsgálata egy, a kérdéses szavak használatára vonatkozó szabálykészletet ad, amely szabályok a használat lokális normáit fejezik ki. Fontos emlékeztetni arra, hogy a „szabály” fogalmát a nyelvfilozófus inkább arra használná, hogy valamilyen normatív szabályszerűséget fejezzen ki vele, mintsem egy annak magyarázatára vonatkozó pszichológiai elmélet részeként, hogy az emberek hogyan képesek helyesen cselekedni és grammatikusan beszélni. Anyanyelvünk szavait nem szabályokat követve használjuk helyesen! Az érzelem-szavak használati módját, úgy tűnik, négy fő – a helyes használat szempontjából mérvado tényező alapján osztályozott – szabálykészlettel lehet kifejezni.

1. A *megfelelő testi érzések* [bodily feelings] jelentik egyes érzelem-szavak – például a „szorongás” és az „öröm” – használatának egyik kritériumát.

2. A *sajátos testi megnyilvánulások* [bodily displays] részben kritériumokként szolgálnak az olyan szavak helyes használatához, mint a „düh” és a „bánat” [grief].

3. A fenti érzések és megnyilvánulások eredetére/okára/célpontjára vonatkozó *kognitív ítéletek* részben kritériumokként szolgálnak az olyan szavak vonatkozásában, mint a „bosszúság” és az „unalom”.

4. Az *adott lokális morális renden alapuló* s a fiziológiai reakció/etológiai megnyilvánulás feltételezett eredetének morális státuszára vonatkozó *morális ítéletek*, valamint a vonatkozó morális ítéletekből következő társas aktusok kritériumokként szolgálnak az olyan szavak vonatkozásában, mint a „zavar” és a „féltekenység”.

Mi a szerepe az érzelemmegnyilvánításnak a mindennapi élet egy epizódjában? Mi az értelme a vitatott vonalbírói döntést követő felugrálásnak, ordibálásnak, randaságok bekialakulásának és az elvörösödésnek, röviden a „düh kifejezésének” Wimbledonban? Mit is teszünk, amikor egy merev kis mosoly kíséretében gratulálunk valakinek minket porig alázó

sikeréhez? A diszkurzív pszichológia elvei szerint az érzelem megnyilvánulásait ítéletek kifejezéseinek kell tekintenünk. Ezek szemantikailag „spontán” vagy „premissza nélküli” ítéleteknek tekintendők, azaz olyan ítéleteknek, melyek kifejezésére vagy ráneveltek, vagy természetes diszpozícióval rendelkezünk, szemben azokkal az ítéletekkel, melyekre a logikai okoskodás folyamata révén jutunk. Egy érzelemnyilvánítás nagyon összetett ítéletet fejezhet ki. Azzal a véleménnyel is találkoztam, hogy a „premissza nélküli” terminus talán nem teljesen megfelelően jellemzi az ítélet kifejezésének azon fajtáját, melyet az érzelem megnyilvánítása vagy érzése ér el. Ezek az „ítéletek” különféle vélekedésekhez kapcsolódnak, jelesül azon testi reakció eredetének/okának/körülményeinek természetére és minőségére vonatkozó vélekedésekhez, melyeknek az ítélet jelentését tulajdonítjuk, illetve melyeket épp az ítéleti reakció maga idéz elő. Mindezt figyelembe véve talán entimémikus [„lélekben maradt” – gör., a fordító megjegyzése] ítéleteknek, elsüllyedt argumentumoknak nevezhetjük őket, melyek logikai szerkezete és hiányzó premisszái rekonstruálhatók. Ez azonban éppen az a fajta mitikus rejtett kogníció, melynek kiiktatását a pszichológiai elméletalkotásból oly kívánatosnak tartom. Ehelyett inkább azt mondanám, hogy valamely alkalom és az érzés/megnyilvánulás közti kapcsolat természetes (darwini) vagy tanult, és ami kognitív – amikor releváns –, az a megnyilvánulás és az érzés szerepében rejlik, s nem valamiféle képzeletbeli előzményekben.

Az érzelemmegnyilvánulások mint ítéletkifejezések – úgy tűnik – négy fő téma köré csoportosíthatók:

1. *Esztétikai élmények.* Az undor kinyilvánítása például annak az esztétikai ítéletnek a „spontán” kifejezése, hogy „ez a dolog visszataszító”.

2. *Morális értékelés.* A düh kifejezése például, amint azt Averill megmutatta, egymással összekapcsolódott morális ítéletek hierarchiáját kifejező komplex struktúra. Amikor valaki valaki más iránt dühöt nyilvánít meg, akkor a következőket fejezi ki:

- a. azt az ítéletet, hogy amit a másik személy tett, az oly módon megalázó, rossz hírbe hozó vagy jogokat sértő, hogy az a sértett személy lealacsonyításának számít;
- b. azt az ítéletet, hogy a másik személy hibázott azzal, hogy így cselekedett;
- c. az elmarasztalás aktusát.

A düh megnyilvánítása tehát kifejez két morális ítéletet, továbbá egy morális aktus végrehajtására szolgál.

Csak akkor képes valaki a komplex érzelmek, így a féltékenység, a jóindulatú és a rosszindulatú irigység stb. pszichológiájának a kibontására, ha figyelmet fordít az érintett személyek közötti viszonyokra, különösen az érzelemnyilvánítás epizódjainak helyet adó lokális morális rendre. Az irigység két fajtája közti különbségtétel azon alapul, hogy az ember azt gondolja-e, hogy a másik sikere lealacsonyítja őt magát, vagy csupán azt kívánja, bárcsak ő is oly szerencsés lehetne.

3. *Prudenciális ítéletek.* A félelem megnyilvánítása például annak lehet egy diszkurzív jelzési módja, hogy a horizonton megjelent tárgy veszélyes.

Mínt hogy modern emberként a testi érzéseket is beleértjük az érzelmek sorába, jóllehet az érzelmek eredetileg csak a megnyilvánulásokra vonatkoztak, a diszkurzív fordulat megköveteli, hogy a megnyilvánulásokkal azonos módon kezeljük a testi érzéseket is. Azaz oly módon kell megkonstruálnunk az érzéseket, mint ugyanazoknak az ítéleteknek a privát kifejeződését, amelyek a tradicionális érzelemmegnyilvánulásokban nyilvánosan fejeződnek ki. A düh privát érzése így azon ítélet kifejezése, hogy méltóságunkat, jogainkat stb. megsértette valaki másnak a cselekedete. Nyilvános kifejeződés hiányában azonban érzelmünk nem lehet az elmarasztalás szociális aktusának kifejezése, kivéve, ha azt képzeletben hajtjuk végre.

4. *Társas viselkedés.* A zavarodottság megnyilvánítása például azon ítélet kifejezésének lehet egyik módja, melyet a mások szemében nem helyénvaló vagy illetlen viselkedésem-

ről én magam hozok. Megnyilvánítása egyben annak kinyilvánítását is szolgálja, hogy alávatem magam a helyi szokásoknak, egyfajta mentegetőzésként pedig egy további funkciója is lehet.

Stearns és Stearns munkájának fényében (Stearns–Stearns 1988) megkockáztatom azt az állítást, hogy a testi érzések [bodily feelings] érzelemmegnyilvánulásokként való felfogása annak függvénye, hogy az érzelem kifejezéseit testi megnyilvánulásoknak [bodily displays] tekintjük. Ily módon ami egyértelműen igaz fejlődés-lélektani tézisként, az ember pszichológiai történetének vonatkozásában tett állítássá is válik. Lutz beszámol róla, hogy érdekes módon Ifaluk lakói a testi érzéseket nem tekintették az érzelmi tapasztalatok elkerülhetetlen vagy elmaradhatatlan összetevőinek (Lutz 1988).

Az érzelem pszichológiájának új megközelítése tehát a külső érzelmi reakcióra, az érzelem megnyilvánulására figyel, és valamilyen ítélet kifejeződésének tekinti azt. Az érzelemkutatás módszertanának természetes fejleménye lenne annak megfontolása, hogy milyen típusú állítás szolgálna azonos ítéleti célt. Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy érzelemnyilvánítást vagy érzést milyen ítélet kifejezésére használnak, és ezáltal milyen társas aktust hajtanak végre, akkor megpróbálhatnánk valamilyen verbális formával helyettesíteni az ítéletet, és támaszkodhatnánk az illető ítélet kontextusát konstituáló helyzettípusokat ismerő aktorok intuícióira.

A fennmaradó kutatási kérdés ezután annak a különbségnek az értelmezése, amely az ítélet verbális formája és testi avagy „etológiai” formája között van. Miért maradtak fenn mindmáig az érzelemmegnyilvánítások, az ítéletek megtestesült kifejezései, ha az érzelemmegnyilvánulás illokúciós ereje nyelvi megnyilatkozásokkal is közvetíthető? Föltehető, hogy az illokúciós erő verbális kifejezésének képessége egyike a nyelv legkorábbi használati módjainak, következésképp mintegy százezer éve „rendelkezésre áll”. Miért nem hagyott fel akkor az emberi faj az elpirulással, a kiabálással, az öklörázással, a könnyhullatással stb.? A testi megnyilvánulásnak legalább két olyan jegye van, amely olyan fontos maradványszerepre utal, melyet a megnyilatkozások önmagukban nem képesek teljesíteni. Az egyik a testi megnyilvánulások erőteljessége. Egy dührohamb sokkal nagyobb erővel [force] rendelkezik, mint annak kimondása, hogy „Nagyon haragszom rád!”. Még fontosabb azonban a megnyilvánulás páratlan őszintesége. Egy szomorú megjegyzést – „Sajnálom, hogy az öreg bedobta a törölközőt” – cseppet sem nehéz képmutatóan kimondani, ugyanakkor az emberek számára jobbra igen nehéz feladat krokodilkönnyeket hullatni vagy jókedvet tettetni. A szociális kohézió érdekében, persze, rendszerint nem kérdőjelezik meg gyarló próbálkozásainkat. A gyermekek és más könnyen befolyásolható személyek kedvéért az ember hamar megtanulja az érzelmek tettetését. A düh tettetett megnyilvánulását produkálhatjuk például azért, mert általa esetleg több eredményt érünk el, mintha egyszerűen azt mondanánk: „Ugye, nem bántalak meg veled, de szeretném, ha nem dugnád be a kés hegyét abba a konnektorba.” Egy kis színlelés megnövelheti az ítélet hatékonyságát.

A diszkurzív fordulatnak van egy további következménye is. Abból a célból, hogy egy érzelemnyilvánítás szerepét megértsük, azt egy – szélesebb szociális, kulturális és morális kontextuson belül meghatározott – kibontakozó epizód lépéseként vagy szakaszaként kell szemügyre vennünk. Kiderülhet, hogy az epizódok bizonyos „formákkal” rendelkeznek, bizonyos pontokon fölmelegednek, másutt lecsillapodnak. Csaknem biztosra vehető, hogy megvannak azok a lokális konvenciók, amelyek megszabják, hogyan kell egy epizódnak kifejlődni, ha pedig a dolgok másképp történnek, az várhatóan számottevő mennyiségű magyarázatot von maga után. Goffman rendszeres vizsgálat tárgyává tette a „helyrehozó beszélgetéseket” [remedial exchanges], azaz a mentegetőzést igénylő epizódokat. Schegloff és Sacks ugyanezt tették a beszélgetések megkezdésével és befejezésével kapcsolatban.

Harmadik példa: az emlékezés diszkurzív értelmezése

A „diszkurzív fordulat” következtében átalakult pszichológiai kutatási területek közül harmadik példaként az emlékezést választottam. Amikor emlékezünk, a múltban velünk megtörtént s számunkra akkor tudatos dolog reprezentációjának [representation] vagy leírásának tekintett dolgot mutatunk be [presenting] önmagunknak vagy másoknak. A diszkurzív nézőpont szerint az emlékezés során a múlt reprezentációjának és leírásának megalapozásához bizonyos eszközöket használunk, így agyunk emlékezési mechanizmusait, naplóírást, fába vésett jeleket, zsebkendőre kötött csomókat stb. Egy naplóbejegyzés éppúgy nem emlék, mint ahogy nem emlék az agy valamely molekuláris mintázata sem. Az emlék reprezentáció. A reprezentáció csak akkor emlék, ha pontos vagy igaz reprezentációja valamely múltbeli eseménynek, állapotnak, helyzetnek stb., melyben szerepet játszottunk, s melynek tudatában voltunk.

Az ember emlékei háromféleképpen kerülnek kifejezésre: képekben (ezek rendszerint vizuálisak, ám olykor auditorikusak vagy esetleg taktilisek), testileg megvalósított tevékenységekben, valamint állításokban. Ezeket az emlékezeti teljesítményeket privát vagy publikus módon egyaránt létrehozhatjuk. De mi az, ami emlékekké teszi őket? Más szóval miben különböznek azok a reprezentációk, amelyek emlékek, azoktól, amelyek fantáziák? Az emlékezés kísérleti kutatása során ezt a kérdést általában nem teszik föl, minthogy ott a kísérletező ellenőrzi a múltat, kitérőnhetetlen följegyzésekkel rendelkezik róla, és a múlt reprezentációit, valamint a múlttól tett megállapításokat gond nélkül össze tudja vetni saját följegyzéseivel. A mindennapos emlékezési feladatokban azonban nem támogatnak bennünket ilyen kitérőnhetetlen följegyzések, miként abban sem segítenek, amikor a gyermeknek az emlékezés és a csak elképzelt közötti különbséget tanítjuk. (Vegyük észre, mennyire természetesnek tűnik az előző mondatban a „csak”.) A megkülönböztetést nem a képzet valamely minőségére vagy az állítás valamely aspektusára hivatkozva tesszük meg. Nem végzünk a múlt nyomait fölhasználó összehasonlításokat sem, minthogy nagyon kevés ilyen nyom létezik. Az emlékezés nem valamiféle házilagos archeológia.

Az emlékeket diszkurzívan alkotjuk meg. A kisgyermek emlékező állításainak [memory claims] mibenlétét az állításoknak a szülővel való megvitatása szabja meg. A hitelesség ilyen nyilvános megvitatása életünk minden szakaszában jellemző az emlékezésre. Ezt később kiegészítik, nem pedig felváltják, a koherencia kritériumai. Ugyancsak kiegészíthetjük dokumentumok és más feljegyzések használatával, melyek segítségével, mint mondják, „felfrissítjük emlékezetünket”. Az említett megvitatások közelebbi vizsgálata éppen csak elkezdődött, ám néhány érdekes eredmény máris mutatkozik (Middleton–Edwards 1990). Minthogy az emlékezés paradigmatikusan szociális tevékenység, mindenképpen figyelmet kell fordítani a megvitatást végző szociális csoport struktúrájára, különösképp a tagok – mint egyének és mint kategóriák képviselői – közti hatalmi viszonyok azonosítására. Middleton és Edwards eredményei szerint az emlékezés jogát kétségbe lehet vonni és ki lehet sajátítani. Vizsgálatukban kiemelkedő jelentőségűnek tűnt a nem a tekintetben, hogy milyen következményekkel járt egy, az emlékezés jogának kétségbevonását jelentő lépés. Sokkal több hasonló ihletésű vizsgálatot – azaz szalagra rögzített visszaemlékező beszélgetések gondos elemzését – kellene még elvégezni ahhoz, hogy az emlékkalkotás folyamatait részletesen nyomon követhessük.

Amikor a neuropszichológusok bekapcsolódnak az emberi emlékezet megértését célzó komplex programba, kizárólag azokra az emlékező állításokra támaszkodhatnak, melyek valamilyen módon már jóváhagyást nyertek. Az emlékezés molekuláinak vadászata során nem kívánunk a fantáziák alapjául szolgáló molekuláknál kikötni. A neurobiológiai kutatást talán helyes mederben tartja, ha észben tartjuk azt a fontos megfigyelést, hogy az emlékezés emberek által végzett feladat, és az emberek fejében lévő emlékező „gépek” nem nagyobb és nem kisebb jelentőségűek, mint az általuk ugyancsak használt magnetofonok és naplók.

Mi az egyének helye az új pszichológiában? Az emberek részben azért csalódtak Bruner és Miller eredeti kognitív forradalmában, mert bár Bruner kiemelte az intenciók jelentőségét, a pszichológiából ismét eltűntek a cselekvő emberek. Ha az emberi lények mechanizmusok, akkor az emberek saját kognitív folyamatainak nézőivé redukálódnak. A személy szerepe a diszkurzív pszichológiában egyrészt nagyon egyszerű, egy másik értelemben viszont még kidolgozásra szorul. Mindeddig azt hangsúlyoztam, hogy az általunk megtett dolgok szemantikus értelemben csak annyiban hatékonyak, amennyiben a nyilvános szociális világban valaki más felfogja őket, és pontos, meghatározott jelentéseket kölcsönöz nekik. Már Pearce-nek és Cronennek a jelentés koordinált kezeléséről szóló munkájában is gondos elemzését találjuk annak, hogy az emberek milyen mértékben és milyen alkalmakkor teszik viszonylag meghatározottá a viszonylag meghatározatlan szociális aktusokat (Pearce–Cronen 1981).

A pszichológia nem az elszigetelt egyének valamilyen környezeti kontingenciákra adott reakcióinak a vizsgálata. Másrészt azonban ostobaság lenne az emberi egyén szerepét figyelmen kívül hagyni, és az egyes emberek vizsgálatát elhanyagolni. Valamilyen módon szerepelniük kell a történetben. A „szociális készségek” [skills] fogalmát Michael Argyle réges-régen bevezette (Argyle 1969), ám újítását nem aknázták ki eléggé, nézetem szerint főként a rettentően régi „kísérletező/statisztikai” metodológia fennmaradása miatt. Az elgondolás mindazonáltal jó volt.

Egy készség két jellemző vonással rendelkezik.

1. Egy készség mindenekelőtt egy huzamosabb ideig fennálló diszpozíció arra, hogy bizonyos körülmények között bizonyos módon cselekedjünk, hogy elütéssel próbálkozzunk, amikor az ellenfél befut a háléhoz. Azonban mint időben fennálló diszpozíciónak alapulnia kell valamin, a készséggel rendelkező egyén valamilyen állandó jellemzőjén. A készségek többsége a készség tanulása során kialakult neurális struktúrákon alapszik. Amikor valaki megtanul fuvolázni, agya szemipermanens módon megváltozik. A dolgot azonban tovább bonyolítja, hogy – amint arra a néhai Donald Broadbent rámutatott (Broadbent 1981) – az egyes embereknek másképpen változik meg az agya, amikor ugyanazt a készséget megtanulják. De a fuvolázás készségét támogató, illetve megalapozó lehetséges agyi állapotok közti különbségeknek valamiképp végeseknek kell lenniük, és számos módon különbözniük kell a fafaragás készségének neurális alapjaitól.

2. Ebből azonban nem következik az, hogy a készség alapjának fölfedezése egyben megfelelő értelmezése annak, hogy mi a készség. Valamely készséget igénylő cselekedet valami elvégzésének a *helyes* vagy a *legjobb* módja. A készségeket nem csak megalapozásuk határozza meg, hanem azok a szociálisan adott kritériumok és konvenciók is, melyek azt mondják ki, hogy mi számít valami helyes megtételének.

Hol helyezkednek el ezek a konvenciók és kritériumok? Olykor kézikönyvekben és használati utasításokban, olykor az adott tevékenységet folytatók bölcsességében, olykor pedig egyszerűen a gyakorlatban magában rejlenek. A becenevekre és a beceneveknek a személyiségfejlődésre gyakorolt hatására vonatkozó vizsgálatban (Morgan–O’Neill–Harré 1977) azt találtuk, hogy a legpompásabb beceneveket – melyekről kiderült, hogy eredetükben és jelentésükben meglehetősen standard mintákat követtek – kitaláló gyermekek nem rendelkeztek explicit tudással azokról a konvenciókról, melyeket jártasságot [skilled] mutató teljesítményeik példáltak.

Egy készség következképp nem redukálható neurológiai alapjára, jöllehet nem létezhet nélküle. A helyesség szempontja nem lelhető fel ezen alapon, ugyanakkor a helyesség fogalma nélkül csak cselekvéssel, nem pedig jártasságot igénylő cselekvéssel van dolgunk.

A készség következképpen két pilléren nyugszik: az egyik neurális, a másik pedig vagy explicit módon normatív – a közösségben, vagy implicit módon – a gyakorlatban.

MI A SZEREPE AZ EGYÉNI LÉLEKNEK A DISZKURZÍV PSZICHOLÓGIÁBAN?

A pszichológia annak tanulmányozása, hogy az emberek hogyan, miért, mikor és hol használnak jeleket a legkülönbözőbb célokra: gondolkodásra, tervezésre, megelőleezésre, ítékezésre, hazugságra, számolásra, üzleti birodalmak kialakítására, emlékek bemutatására stb. A személyközi beszélgetések és más szimbolikus interakciók nyilvános arénájában a személyek kimerítően értelmezhetők beszélőkként, zászlólengetőkként, graffitifestőkként és így tovább. Ezen cselekvések adott kontextusban közös vagy kollektív aktusokként való megértésében nem releváns, hogy a cselekvők eközben létrehozna-e egy-egy privát diskurzust is. Amikor igen, akkor az egyes személyek privát diskurzusai lelkükkel azonosak. Amint arra a filozófusok már régen rámutattak, az én mint a privát és publikus diskurzusok szerzője, önmagában nem egy olyan entitás, mely annak a személynek a számára, akinek az énje, megfigyelhető lenne. Ennek a fontos ténynek a diszkurzivista magyarázata az, hogy az „én”, mely minden egyén minden diszkurzív aktusának explicit vagy implicit módon kezdeményezője, nem egy valamiféle entításra referáló kifejezés, hanem egy indexikus jel, mely összekapcsolja a beszélés (vagy általában a jelhasználat) aktusának tartalmát és szociális erejét a kérdéses beszélő fizikai környezetével, morális helyzetével és társadalmi pozíciójával. Publikus és privát diskurzusomat az „én” jelzi [indexed], s ily módon jelzett, hogy személyként felelős vagyok érte valamely adott közösségben. Nincs tehát különbség az egyénnek a privát beszéd megalkotásában játszott szerepe és a publikus diskurzus megalkotásában játszott szerepe között.

A DISZKURZÍV FORDULAT ÖSSZEFOGLALÁSA

Az első kognitív forradalom nagy előrelépés volt, megszabadította a pszichológia tudományát a pozitívizmus által rá kényszerített s lehetőségeit gúzsba kötő kényszerzubbonytól. A tudományos pszichológia többé nem tekinthette irrelevánsnak a kognitív folyamatokat, melyek a pszichológia tulajdonképpen magjává váltak, s komolyan kellett venni őket. A félreecsúsás, melyet a második kognitív forradalom megpróbál helyrehozni, abban a módban rejtett, ahogyan a kognitív tevékenységeket absztrahálták, és formális folyamatokká alakították. Megvan a története annak, hogyan lopódzott be a kognitív pszichológiába a látszólag gyümölcsöző komputermódellemel (melyben a kogníciót mint információfeldolgozást gondolták el) a propozicionális logika, mint egy olyan diskurzus grammatikája, melyben minden egyes lépés reprezentálható komputálható működésként. Úgy tűnt, mintha amögött, amit csinálunk, a kognitív történések egy további sora rejlene – az információfeldolgozás. Ilyen további *kognitív* történések pedig nincsenek. Csak az agyban és az idegrendszerben lejátszódó neurofiziológiai folyamatok és a terveiket végrehajtó, jártassággal rendelkező cselekvők által végzett diszkurzív folyamatok vannak. A neurofiziológiai folyamatokat a fizikai és kémiai okság, a diszkurzív cselekvéseket pedig a szimbólumhasználat szabályai és konvenciói irányítják. Mindebből az következik, hogy pszichológusokként kettős munkát kell végeznünk. Egyrészt annak neurofiziológiai alapjait vizsgáljuk, mit tudunk tenni, amikor készségeink idegrendszerünk időben fennálló állapotain alapulnak. Másrészt szemügyre vesszük az említett készségek mindenféle diszkurzív aktus végrehajtására szolgáló interszonális használatát. Egy tudományos elismerést érdemlő pszichológia felé vezető hosszú út legutóbbi fordulata különböző pszichológiai jelenségek, így például az érzelmek rendszeres és radikális újraértékeléséhez vezetett. Az érzelmek ebben a keretben nem fiziológiai

reakciók vagy kondicionált válaszok, hanem a kibontakozó epizódok szerkezetében pontos elhelyezkedéssel rendelkező diszkurzív aktusok. E megközelítés az elmúlt néhány évben a pszichológia más területeire is kiterjedt, így az attitűdökre (Billig 1987), az emlékezésre (Middleton–Edwards 1990), a felelősség attribúciójára (Edwards–Potter 1992) és így tovább. Csak remélhetjük, hogy ez a folyamat mindaddig folytatódik, míg a pszichológia a társadalomtudományok elismert paradigmájává válik.

MIT TESZEK ÉS HOGYAN?

Az eddigi elemzés tekinthető azon kérdés megválaszolására tett kísérletnek, hogy mi az, amit az emberek tesznek, azaz hogyan mutathatók fel a jelenségek szándékoltként és normatívként. Egy kérdés azonban még válasz nélkül maradt: *hogyan* csináljuk azt, amit csinálunk? Ez a kérdés gondos elemzést igényel. Olvasható a következőképpen: „Hogyan csináljuk azt, amit mi csinálunk?”, amire a válaszoknak tartalmazniuk kell, hogy ennek során ezt vagy azt a testi mechanizmust vagy technológiai kiegészítőt, esetleg helyettesítőt aktiváljuk. Olvasható azonban a következő módon is: „Hogyan működnek az erre vagy arra a feladatra általunk használt *mechanizmusok*?” Hasonlítsuk össze az autóvezetést egy költeményre való emlékezéssel. Hogyan vezetem az autót? Bizonyos mechanizmusok, mint például a sebességváltó mozgásba hozásával. Az iránt is érdeklődhetünk azonban, hogyan működik a sebességváltó mechanizmusa. Hasonlóképp, ha azt kérdeznénk, „Hogyan emlékszem egy versre?”, leírhatnék valamilyen technikát, mellyel ezt vagy azt a fizikai/kémiai mechanizmust aktiválnám agyamban, mely által emlékezem. A mechanizmus működési módjának leírása azonban nem válasz az első vagy pszichológiai kérdésre, arra, hogyan emlékszem, vezetek vagy csinálom bármit, ami szándékos és normatív.

Bodor Péter fordítása

A fordító ezúton is szeretne köszönetet mondani Kövecses Zoltánnak és Wessely Annának a fordításhoz nyújtott önzetlen segítségükért.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Argyle, M. (1969): *Social Interaction*, 179–193. London: Methuen.
- Billig, M. (1987): *Arguing and thinking*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Broadbent, D. (1981): Non-corporeal explanation in psychology. In *Scientific explanation*. A. F. Heath szerk. Oxford: Clarendon Press.
- Bruner, J. S. (1973): *Beyond the information given: studies in the psychology of knowing*. New York: Norton.
- Bruner, J. S. (1990): *Acts of meaning*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Edwards, D.–J. Potter (1992): *Discursive psychology*. London: Sage.
- Lutz, C. A. (1988): *Unnatural emotions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Marsh, P.–E. Rosser–R. Harré (1977): *The rules of disorder*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Mead, G. H. (1934): *Mind, self and society*. Chicago: University of Chicago Press. (Magyarul: A pszichikum, az én és a társadalom. Budapest: Gondolat, 1973.)
- Middleton, D.–D. Edwards (szerk.) (1990): *Collective remembering*. London: Sage.
- Miller, G.–P. N. Johnson-Laird (1976): *Language and perception*. Cambridge: Cambridge University Press. (Magyarul a könyv két részlete ·[116–141. és 158–167. oldalak] Gondolkodáslélektan II., Pléh Cs. szerk., 138–178. Budapest: Tankönyvkiadó, 1989.)
- Morgan, J.–C. O’Neill–R. Harré (1977): *Nicknames*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Pearce, W. B.–V. E. Cronen (1981): *Communication, action and meaning*. New York: Praeger.
- Shweder, R. (1991): *Thinking through cultures*. Chicago: University of Chicago Press.
- Skinner, B. F. (1974): *About behaviorism*. London: Sage.
- Stearns, C. Z.–P. N. Stearns (1988): *Emotion and social change: toward a new psychohistory*. New York: Holmes and Meier.